

1.04 Strokovni članek

UDK 365.644:728.81(497.4)(091)

Prejeto: 24. 7. 2012

Aleš Hafner

univ. dipl. inž. arh., arhitekt konservator, Koširjeva ul. 10, SI-Škofja Loka
E-pošta: info@gea-consult.si

Prenova slovenskih gradov v novem tisočletju

IZVLEČEK

Prispevek obravnava problematiko prenove slovenskih gradov v obdobju po drugi svetovni vojni s poudarkom na obdobju po slovenski osamosvojitvi. Dotakne se klavnega stanja gradov po drugi svetovni vojni in odnosa do njih v socialističnem obdobju. Problematiko oriše z vidika arhitekta konservatorja, njegove vloge pri procesu prenove ter odnosov z drugimi akterji pri prenovi gradov. S pojasnjevanjem okoliščin nekaterih konkretnih grajskih prenov zadnjega obdobja in razpoložljivimi tehničnimi ukrepi skuša vse vpletene spodbuditi k nadaljevanju procesa obranitve tega dela slovenske kulturne dediščine.

KLJUČNE BESEDE

obnova gradu, arhitekt konservator, tehnični ukrepi prenove, funkcionalna prenova, restavratorstvo, konservatorski projekt

ABSTRACT

RENOVATIONS OF SLOVENIAN CASTLES IN THE NEW MILLENNIUM

The article focuses on the problem concerning the renovation of Slovenian castles in the period after the Second World War, with a particular emphasis on the period after Slovenia's independence. The article addresses the deplorable state of castles in the wake of the Second World War and the general attitude towards them during the socialist period. The problem is presented from the point of view of an architect-conservator, their role in the renovation process and their relationship to other actors in castle renovation. By elucidating the circumstances of a number of specific castle renovations in the recent period and by pointing to the available technical measures, the article aims at encouraging all parties involved to continue with the process of preserving this part of Slovenian cultural heritage.

KEY WORDS

castle renovation, architect-conservator, technical renovation measures, functional renovation, restoration, conservation project

Uvodne misli

Gradovi, dvorci, utrdbe, kasteli in druge utrjene, kasneje pa vse bolj reprezentančne stavbe, s katerih terminološkim opredeljevanjem se ukvarjajo drugi avtorji v tej publikaciji, se na ozemlju današnje Slovenije pojavljajo in izginjajo že vsaj dve tisočletji. Človek na naših tleh se je v stavbah utrjeval, ščitil in branil pred sovražniki, divjimi živalmi in vremenom seveda tudi že prej, vendar pa oprijemljivih obsežnejših stavbnih ostalin pred rimskim obdobjem ne poznamo. Izginile so predvsem zaradi lesa, torej gradbenega materiala, ki so ga pretežno uporabljali in ga zob časa posebej intenzivno uničuje. Vse do današnjih dni se je po podatkih Registra za nepremično kulturno dediščino iz leta 2002 ohranilo okrog 500 gradov in dvorcev. Številni izmed njih so ruševine. Med bolje ohranjenimi jih je precej v upravljanju države, nekateri so v lasti občin, nekaj pa jih je ohranilo ali ponovno pridobilo zasebne lastnike, tako fizične kot pravne osebe.

Kot velja za vse stavbarstvo, so tudi gradove gradili, dograjevali, nadgrajevali in rušili zaradi trenutnih potreb, sprva po obrambi in varnosti, kasneje v stremljenju po večjem udobju, nemalokrat pa zaradi prestiža in dokazovanja družbenega statusa lastnika. Da bi bil status posameznika ali družbenega sloja izničen, so bili številni gradovi porušeni, požgani ali vsaj izropani – pa naj gre za obdobje kmečkih uporov ali pa za obdobje »ljudske revolucije« med drugo svetovno vojno. Seveda so gra-

dovi doživljali uničenja tudi v preteklosti, najsibo zaradi potresov (najhujši na Slovenskem leta 1511), vojn in lokalnih spopadov ali preprosto zaradi opuščanja obrambne vloge in selitve na dostopnejše lokacije. Vendar pa tako množičnega in načrtnega uničevanja, kot ga je grajska arhitektura na Slovenskem doživela med drugo svetovno vojno, in to s strani lastnega naroda in ne okupatorja, ni doživela nikdar prej.

S tem početjem smo se Slovenci na zemljevid Evrope verjetno vpisali kot največji sodobni barbari, saj takšnega odnosa do lastne dediščine ne srečamo niti v deželah, ki so preživljale še hujši pritisk stalinizma, kot so bile Poljska, Litva, Latvija ali Češka. Pogosta razlaga, da so goreli gradovi tujih, predvsem nemških »zatiralcev«, hitro zbledi ob dejstvu, da smo z enako vnemo kurili in razstreljevali tudi svoje lastne cerkve in kapelice. Tudi pričevanja zadnjih še živečih uslužbencev in sosedov gradov, kot so Jablje, Snežnik in Strmol, ki sem jih imel priložnost srečati ob prenovah v zadnjih desetih letih, so govorila prav nasprotno, in sicer da so bili lastniki in upravitelji grajskih posesti kulturni, prijazni in gospodarni ljudje, ki niso skrbeli le zase, ampak tudi za svoje zaposlene in sosede ter za blagor okoliških prebivalcev; pa tudi to, da so bili mecenji številnih umetnikov ter podporniki izobraževanja in splošnega vedenja o umnem gospodarjenju. Danes bi rekli, da so bili »družbeno odgovorni«, česar za številne njihove naslednike z vplivom, bogastvom in sodobnimi »gradovi« ne moremo trditi.

Grad Pišce kot mnogi drugi gradovi s svojo izjemno lego in obnovljeno podobo slovenski pokrajini daje izjemen pečat.

Klavrno podobo, kot jo kaže grad Trebnje še danes, kaže večina naših gradov pred prenovo. Gotovo pa se z novim lastnikom, ustreznim programom in dobrim projektom tudi temu gradu obeta lepša prihodnost.

Zavest o škodljivosti, nepotrebnosti ali vsaj nepomembnosti gradov, ki so vojno in povojno ujmo preživeli, se je vlekla še dolga desetletja. Kazala pa se je v izbiri funkcij, ki so jih namenjali gradovom – bili so izropana bivališča najbolj deprivilegiranih in zapostavljenih: sirotišnice, norišnice, zapori, socialna stanovanja, poboljševalnice, pribežališča za vojne begunce ... Slavnostne dvorane s freskami in štukaturami so postale telovadnice, koši so bili obešeni nad renesančnimi kamini, žogo so nabijali v intarzirana vrata ali vitraže, grajska kapela je bila predelana v mizarško delavnico, slavnostna jedilnica razdeljena v celice za duševno prizadete otroke z zamreženimi okni in z zaščitno peno obloženimi stenami ... Vojni begunci iz opustošene Bosne so na gradu Jablje še v poznih devetdesetih letih za kurjavo uporabljali intarzijski parket iz sosednje sobe ali baročna vrata. S takimi prizori opustošenih in demoliranih slovenskih gradov se srečujemo pri pripravi dokumentacije za prenovo še danes, tako da pogosto romantično gledanje na grad kot »pravljичno bitje« ali vsaj pojavo kaj hitro izgine. Svetli izjemi, ki sem ju imel možnost prenavljati, sta bila gradova Snežnik in Strmol pri Cerkljah na Gorenjskem, ki sta drugo svetovno vojno po spletu srečnih okoliščin preživela nepoškodovana in z vso ohranjeno opremo, po vojni pa so ju brez veliko škode uporabljali takratni politični veljaki.

Le počasi se je v zadnjih desetletjih 20. stoletja zavest o pomenu grajske dediščine na Slovenskem spreminjala. Pričeli so se prvi parcialni posegi za utrjevanje ruševin (Celje, Kamen pri Begunjah, Ri-

hemberk, Štanjel, Hmeljnik, Žužemberk, Kostel, Turjak ...), krpanje streh ali »adaptacije« za zgoraj navedene namembnosti, ki so gradovom največkrat prinesle več škode kot koristi (Smlednik, Dornava, Hrastovec, Cmurek, Novo Celje, Kacenštajn, Vipava, Jablje ...). Drugi tip posegov na grajski dediščini, ki se je pričel uveljavljati v šestdesetih in sedemdesetih letih, je bil sicer celovit, a s sodobnimi konservatorskimi načeli nima veliko skupnega in ga pooseblja obnova Ljubljanskega gradu. Izrazito avtorski pristop arhitektov je kulturni spomenik razumel le kot okvirni poligon za svoje ideje, negiral pa je osnovna duhovna, funkcionalna in materialna načela historičnega objekta. Novi materiali, nove forme ter nove tlorisne in funkcionalne sheme so original zabrisale skoraj do neprepoznavnosti, posamezne originalne, npr. kamnoseške detajle pa uporabile le kot dekoraterske dodatke na poljubnih mestih.

V obdobju med letoma 1960 in 1990 so bili razmeroma dobro obnovljeni tudi nekateri drugi gradovi, kot so Dobrovo, Kromberk, Murska Sobota, Velenje, Maribor, Ptuj, Otočec, Celjska Stara grofija, Fužine, Brežice, Olimje, Podsreda in Bogenšperk.

V devetdesetih letih so se razmere pričele občutneje izboljševati v prid gradov tudi v Sloveniji. Okrepljena narodna zavest in vse močnejši glasovi v konservatorski stroki, ki so presegali »betonersko« miselnost, da je mogoče grad ohraniti le tako, da vse lesene stropove zamenjamo z armiranobetonskimi ploščami, so odpirali novo pot. Višje proračunske

postavke za obnovo kulturnih spomenikov, možnost črpanja evropskih sredstev in uveljavitev prepričanja, da je le celovita prenova z ustrezno izbrano dolgoročno namembnostjo trajna rešitev za ohranitev gradov, so pripeljali do številnejših in obsežnejših prenov, kjer je osnovni postulat ohranitev in ne predelava gradu. S tem je bilo, vsaj upam, preseženo obdobje drobnih parcialnih posegov, ko je bila pokrpana ena od strešin, zamenjanih pet oken na

vhodni fasadi, izvedeno novo ogrevanje za južni trakt, prizidan sanitarni prizidek ob zahodni fasadi, zamenjan tlak dvorišča ali prebeljene arkade.

Vloga arhitekta konservatorja v procesu prenove gradov danes

V pričujočem prispevku želim podrobneje pojasniti svoje poglede na celovito arhitekturno prenovu

V občini Krško so s pravočasno pripravo projektov in gradbenega dovoljenja za prenovu gradu Rajbenburg pridobili 85 odstotkov nepovratnih sredstev. Odstranitev nekvadratnih prizidkov in restavriranje obrambnega jarka s kamnitim mostovžem sta gradu vrnila nekdanjo podobo.

slovenskih gradov v zadnjih dveh desetletjih, v katero sem bil tudi sam tesno vpet – najprej kot študent, v začetku devetdesetih let kot arhitekt v spomeniškovarstveni službi in zadnjih petnajst let kot samostojni projektant s svojo projektantsko in nadzorniško ekipo, s katero smo projektirali prenavo okoli petnajst gradov in večino obnov tudi uspešno realizirali, nekaj projektov pa na realizacijo še čaka. Izkušnje namreč kažejo, da za tako obsežne celovite preнове včasih ni denarja takoj, da pa ga investitorji s pripravljeno projektno dokumentacijo in pridobljenim gradbenim dovoljenjem za prenavo pridobijo mnogo lažje od tistih, ki čakajo križem rok.

Za uspešno načrtovanje preнове stavb kulturne dediščine, katere enega pomembnejših segmentov pri nas nedvomno predstavljajo gradovi, je potrebna afiniteta do teh spomenikov. Če jih jemljemo kot nujno zlo, ne pa kot velike kvalitete v prostoru, rezultat preнове gotovo ne bo pravi. Zato kot arhitekt s konservatorskim gledanjem na obnavo h gradu vedno pristopam spoštljivo in skušam prisluhniti njegovemu nagovoru ter spoznati in poudariti njegove izvirne kvalitete. Moj cilj ni postavljati spomenika samemu sebi na račun gradu, pač pa izpostaviti spomeniškost gradu samega. Svoj avtorski navdih skušam uresničevati z diskretnim poudarjanjem obstoječih kvalitete, ki jih vsak grad nosi v sebi, ne pa z močno poudarjenim dodajanjem kontrastnih akcentov, ki bi preglasili original. Dodatki, mnogokrat nujni zaradi funkcionalnosti, naj bodo karseda diskretni, seveda pa jasno ločljivi kot sodobni dodatki k originalu.

Če je bila arhitekturna prenova še nedavno med arhitekti zapostavljena, ker je bilo naročil za novogradnje več kot dovolj, pa z zastojem v gradbeništvu postaja vedno bolj popularna. Tudi tisti kolegi, ki so še pred kratkim na prenavo gledali z viška in veselo zidali na najbolj plodnih njivah – k temu je veliko prispevala tudi prenovi pretežno nenaklonjena klima na ljubljanski šoli za arhitekturo –, so danes veliki promotorji arhitekturne preнове in »trajnostne arhitekture«, kar vzdrževanje in prenova obstoječega stavbnega fonda pravzaprav je. To pa je velika nevarnost, da bodo gradovi spet postali poligoni za »avtorske« arhitekturne rešitve, ki se za spomeniške kvalitete ne bodo dosti menile, prevladali pa bodo sodobni »prispevki« k historični arhitekturi.

Spoznavanje gradu

Pred pričetkom dela na projektu je treba temeljito spoznati zgodovino objekta, ki se ga lotevamo. Zgodovinske študije, zlasti podatki o lastnikih in njihovih menjavah, veliko povedo o stavbnem razvoju, saj so novi lastniki grad velikokrat prilagodili svojim željam in takratnim standardom. Hkrati rodbinske povezave govorijo o primerljivih objektih v

širši okolici. Močnejše plemiške rodbine so imele ponavadi v lasti več gradov, zato so bili tudi stavbeniki in posegi na več gradovih dostikrat sočasni in podobni, s tem pa lahko najdemo vzporednice ter sodimo tudi o načelih gradnje in potencialnih odkritjih med prenavo (primer preнове radovljiške graščine in njenih lastnikov Thurnov). Poleg pisnih virov so zelo zgovorne tudi upodobitve stanja objekta v določenem obdobju. Seveda jim ne gre slepo zaupati, saj so si slikarji in grafiki včasih vzeli tudi nekaj umetniške svobode, vsekakor pa predstavljajo pomemben vir informacij in navdiha ob prenovi. Lep primer je bila obnova gradu Jablje v Loki pri Mengšu, ki smo se je lotevali leta 1999. Po Valvasorjevi grafiki so bili na vzhodni fasadi gradu vidni trije konzolni pomoli, o katerih na gradu v času naših raziskav ni bilo ne duha ne sluha. Pa vendar smo s pomočjo alpinista na vrvi – odrov za sondiranje visoke fasade med raziskavami nismo imeli – pod kasnejšimi fasadnimi ometi odkrili odbite kamnite konzole nekdanjih konzolnih pomolov. In podatki za rekonstrukcijo so bili potrjeni.

Sodelovanje s konservatorji

Sodelovanje dveh poglavitnih strok pri prenovi – konservatorske in arhitekturne – je ob siceršnjih predpogojih, kot so urejeno lastništvo, primeren program in zagotovljen denar, ključno za uspešno prenavo. Pomembna pa sta obojestranska strokovnost in konstruktivno sodelovanje, ki lahko rodita uspešno prenavo. Številne dileme in vprašanja, ki se porajajo tako med načrtovanjem kot tudi ob novih odkritjih med samo prenavo, morata reševati v dialogu in predvsem v korist spomenika. Trmasto vztrajanje na svojih stališčih in na vnaprej izoblikovanih nespremenljivih pozicijah največkrat rodi le konflikt, ki škodi tako gradu kot tudi njegovemu bodočemu uporabniku.

Sodelovanje z naročnikom

Arhitekt naj bi bil že v zgodnji fazi razmišljanja o prenovi gradu tisti, ki naj bi povezoval naročnikove želje, konservatorske zahteve in gradbeno-obrtniško realnost v smiselno celoto. Največkrat je edini, seveda če ima s prenavo ustrezne dolgoletne izkušnje, ki razume jezik ostalih treh akterjev in je lahko pomemben vezni člen med njimi. Investitorji, z izjemo kulturnega ministrstva, največkrat nimajo izkušenj s prenavo, saj gre za predstavnike občin, drugih institucij in zasebnike, ki se starih stavb običajno lotevajo prvič. Zelo pomembna je že sama izbira programa za grad, torej priprava projektna naloga. Dober program je tisti, ki ga brez veliko predelav osnovne tlorisne zasnove prilagodimo objektu. Če pa nova namembnost zahteva veliko »adaptacij« gradu, je to velika nevarnost za histo-

Uporabnik gradu si je zaradi boljšega funkcioniranja grajske kavarne želel neposreden prehod na zunanjo teraso. Sodobna, a diskretna projektantska rešitev je na koncu burne razprave ustregla tako konservatorju kot naročniku.

rično substanco, s tem pa tudi za pričevalnost in avtentičnost spomenika po prenovi. Tudi stereotipno gledanje na gradove, da morajo biti ti po pravilu muzeji, velikokrat ne zdrži. »Dober« primer sem pred kratkim videl v sicer lepo ohranjenem gradu v Kuressaareju v Estoniji. V romanski bergfrid so umestili muzej stalizma in bivalne kulture druge polovice 20. stoletja – večjega razvrednotenja lepo ohranjene grajske arhitekture, pa tudi vsebinsko zanimive razstave si ob združevanju nezdružljivega skoraj ne znam predstavljati. Ob sicer samoumevni vlogi arhitekta, da ob načrtovanju naročniku skuša poiskati najbolj funkcionalne in ekonomične rešitve, se pri prenovi pojavljajo vsaj še tri. Ena je pomoč oziroma svetovanje pri iskanju finančnih virov za preново, druga so spremembe in korekture projekta med samo prenovi, ki jih pogojujejo nova odkritja med deli, tretja pa je priprava navodil za vzdrževanje objekta po končani prenovi. Vzdrževanje obnovljenega gradu se seveda v marsičem bistveno razlikuje od vzdrževanja novega objekta. Če pa se arhitektu

uspe z naročnikom dogovoriti še za načrtovanje in izbor opreme, ki bo grad napolnila, da prenova z neustrezno opremo ne bo razvrednotena, je njegovo zadovoljstvo ob pričetku uporabe obnovljenega kulturnega spomenika skoraj popolno.

Proces načrtovalskega dela

Vzporedno s seznanjanjem z zgodovinskimi dejstvi o gradu in njegovih upodobitvah skozi stoletja je pomembno tudi spoznavanje same stavbne substance. Projektantska ekipa objekt najbolj spozna ob izdelavi arhitekturnega posnetka stavbe, ki jo največkrat izdelamo kar sami. Izkazalo se je, da starejši posnetki, največkrat so jih izdelali študenti ali drugi nevesči izdelovalci, niti približno ne ustrezajo potrebam resne načrtovalske obdelave, saj gre pri gradovih za tlorisno in višinsko zelo razgibane, nepravilne oblike, ki jih brez ustrezne tehnike in znanja ni mogoče kvalitetno dokumentirati. Sledi izdelava konservatorsko-restavratorskega projekta, ki ga z restavratorji in konservatorji pristojne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine pripravimo na osnovi stavbnih raziskav. Možnost za te raziskave je seveda od gradu do gradu različna, pač glede na ohranjenost, trenutne uporabnike stavbe in razpored opreme. Naslednji korak je analiza materialov in konstrukcij gradu. Pri tem z natančnim pregledom konstrukcij, njihovih poškodb in stanja ohranjenosti ter laboratorijskimi analizami odvzetih vzorcev ugotovimo materialno-tehnično stanje stavbe ter predvidimo potrebne utrjevalne ukrepe in postopke.

Z vsemi temi postopki objekt spoznamo do take mere, da ga dodobra »začutimo«. S tem se vzpostavi vez med gradom in načrtovalcem. Tako arhitekt z veliko večjo tenkočutnostjo posega v stavbo, saj pozna vse njene kvalitete, pa tudi hibe, težave ter naknadne nekvalitetne nanose in stavbne faze. Uspešen projekt torej zahteva spomeniškovarstvene službe in naročnika uskladi tako, da ohrani vso avtentično pričevalnost in duh časa, v katerem je grad nastal, obenem pa mu s tehničnimi ukrepi podaljša življenje, bodočim uporabnikom pa zagotovi funkcionalnost, ki ustreza tudi sodobnim potrebam, kot so ogrevanje, osvetljenje, dostopnost funkcionalno oviranim osebam ... Seveda pa pri prenovi z oddajo projekta arhitektovo delo še ni končano – sledi faza izvedbe, ki je za končni rezultat prav tako pomembna. Gradbena in obrtniška dela pri celoviti prenovi gradu vedno prinašajo nova odkritja, pa naj je bil objekt v fazi priprave dokumentacije še tako dobro raziskan. Vrednotenje teh odkritij in njihovo vnašanje v projekt ter sprotne prilagajanje projekt-nih rešitev so stalnica arhitektovega dela med samo izvedbo. Odkritja zazidanih oken in vrat, včasih z izjemno bogatimi kamnoseškimi detajli, ter novih poslikav ali starejših konstrukcijskih sistemov pod ali nad obstoječimi stropovi dajejo nove podatke. Ti

Stalnica arhitektovega dela med izvedbo prenove je tudi vključevanje novih odkritij v projektne rešitve. Med njimi so tako odkritja arheologov kot restavratorjev. To se je pogosto dogajalo tudi ob prenovi gradu Rajhenburg.

morda za seboj potegnejo le prezentacijo posameznega elementa ali freske, včasih pa radikalno spremenijo koncept celotne prenove. Tak primer je bilo odkritje dvoetažne baročne dvorane v graščini v Radovljici, zaradi česar je sicer odpadla ureditev druge etaže v severnem traktu, po restavriranju pa smo ponovno dobili eno kakovostnejših profanih baročnih dvoran na Gorenjskem. Ob presenetljivem odkritju nama je s konservatoriko Niko Leben župan skoraj »prepovedal« vstop v graščino, da ne bi odkrila še česa, saj je sprememba projekta za občino pomenila dodatne stroške, a navdušenje ob odprtju izjemno lepe, akustične in uporabne večnamenske dvorane je potisnilo v pozabo vse vmesne težave.

Vsaka grajska prenova nosi svojo zgodbo

Čeprav se vsake prenove gradu, dvorca ali graščine lotevamo z enakimi izhodišči – da bi odkrili, restavrirali ter predstavili vse njegove kvalitete, ohranili kar največ originalne stavbne substance, bodočemu uporabniku pa zagotovili funkcionalen objekt, ki bo upravičeval nadaljnje vzdrževanje –, pa ima vsaka prenova svojo zgodbo. Prav to pa daje

delu arhitekta konservatorja poseben čar in ponuja vedno nove izzive: vsakič drugačna grajska arhitektura, drugačna namembnost, nov investitor, drug odgovorni konservator in drugi gradbeni izvajalci, na koncu pa skupno zadovoljstvo ob novem ohranjenem kulturnem spomeniku.

Začelo se je na prelomu tisočletja z gradom Jablje v Loki pri Mengšu. Kmetijsko ministrstvo je želelo na plodnih njivah pod gradom zgraditi nov poslovno-izobraževalni objekt. Skupaj s kolegi iz spomeniškovarstvene OE Kranj smo ga na osnovi idejnega projekta prenove in ocenjene vrednosti prepričali, da je bolje za manj denarja obnoviti grad, ki je bil prav tako v njegovi lasti, kot pa uničevati plodno zemljo in vedute na grad, ki bi še naprej propadal. Na predlog so na ministrstvu pristali pod pogojem, da smo jim zagotovili še predavalnico za 150 ljudi. Ker tako velikega prostora v gradu ni bilo, smo se odločili zgraditi podzemno dvorano v zalednem hribu, katere vhod je na mestu nekdanjih pomožnih gospodarskih objektov na grajskem dvorišču. Grad po končani prenovi uspešno živi, le da ga sedaj upravlja zunanje in ne kmetijsko ministrstvo.

Na osnovi kvalitetnega dokumentarnega gradiva in ohranjenih materialnih ostankov na objektu smo na gradu Pišcece rekonstruirali stolp z uro.

Grad Turjak s svojo burno protiturško zgodovino, literarno opevanostjo in posebej burno in tragično izkušnjo druge svetovne vojne se v zadnjih desetletjih le počasi ponovno postavlja na noge: prvi

utrditveni posegi v šestdesetih in sedemdesetih letih, zastoj, ureditev večnamenske »viteške« dvorane in spet zastoj. Naša naloga sredi preteklega desetletja je bila prenova dveh traktov in treh stolpov, ki

ju zaključujejo. S tem so bili urejeni spremljevalni prostori k veliki dvorani (garderobe, sanitarije, velika avla v okroglem stolpu), poleg tega pa so bili restavrirani še kapela s t. i. Dalmatinovo kletjo, velika kapela, grajske ječe, mala koncertna dvorana in več razstavnih prostorov. Tako grad v upravljanju občine Velike Lašče vsaj deloma živi, do celovite preнове pa manjka še obnova celotnega palacija in okroglega bastiona, kar pa predstavlja skoraj polovico gradu.

Gradu Pišce na Bizeljskem so na kulturnem ministrstvu namenili vlogo študijskega centra za podiplomske študije okoljevarstvenih ved, tako da smo v njem sprojektirali tako prostore za predavanja, delavnice in upravne prostore kot tudi prostore za namestitvev slušateljev in predavateljev. Prostori v romanskem stolpu so v pritličju namenjeni kavarni, v ostalih etažah pa razstaviščem. Na vrhu stolpa, ki kraljuje nad dolino, smo na osnovi dokumentarnega gradiva rekonstruirali stolpič z uro, ki so ga zaradi dotrajanosti porušili v dvajsetih letih preteklega stoletja. Zaradi pomanjkanja denarja, predvsem pa, ker je partner za izvedbo študijskega programa odstopil od projekta, je bila prenova izvedena le v polovičnem obsegu. Za zdaj je za priditve primerna le »dvorana prednikov« s spremljajočimi prostori, ki so tudi kvalitetno opremljeni, na ministrstvu pa se pripravljajo na nadaljevanje preнове. Upam, da bo stekla čim prej.

Snežniški grad je eden redkih na Slovenskem, ki so brez večjih prask in s celotno opremo pričakali

konec druge svetovne vojne. Prva desetletja po vojni je služil kot luksuzni počitniški objekt politične elite, v osemdesetih in devetdesetih letih preteklega stoletja pa je bil kot muzej bivalne kulture 19. stoletja odprt tudi za širšo javnost. Ob koncu devetdesetih let so ga inšpekcijske službe zaradi dotrajanih in močno povešenih lesenih stropov zaprle za javnost. Naša naloga je bila utrditev gradu, obnova vseh instalacij in celovito restavriranje vse notranjosti. Oprema je bila odpeljana na restavriranje v avstrijski Gradec. Skrbno smo oštevilčili in demontirali vse pode na lesenih stropovih ter jih po končanih utrditvenih delih restavrirane vrnili na prvotne lokacije. Originalne, pretežno renesančne lesene stropove smo v celoti ohranili, z zgornje strani pa smo jih utrdili s sovprežnimi armiranobetonskimi gredicami na primarnih nosilcih. Grad smo v celoti protipotresno zvezali z jeklenimi vezmi v območju nasutja tlakov in pod fasadnimi ometi. Fasade, notranje tapete, poslikave in stavbno pohištvo so bili restavrirani, izvedena pa sta bila nova električna napeljava in konvektorsko ogrevanje.

O prenovi radovljiške graščine, ki je bila končana pred dvema letoma, je bilo nekaj zapisanega že v prejšnjem poglavju. Poleg že omenjene dvorane je bil prenovljen ves vzhodni del graščine, vključno z vzhodnim atrijem, ki smo ga pokrili s stekleno streho in vanj vgradili osebno dvigalo. Z njim smo poleg dostopa do muzeja in glasbene šole, ki domujeta v graščini, omogočili tudi dostop do večnamenske dvorane, kjer se odvijajo koncerti, preda-

Sodobne tehnične rešitve, kot je vgradnja osebne dvigala ali zasteklitev atrija so, kot kaže primer iz Radovljice, zaradi programa in javne dostopnosti včasih nujne. Izvesti pa jih skušamo na čim manj vpadljivih delih objekta in z reverzibilnimi materiali.

vanja, sprejemi, poroke itd., tako da mora biti do-
stopna prav vsem. Prenovljena graščina v radov-
ljiškem starem mestnem jedru s svojimi številnimi
aktivnostmi predstavlja tudi močan impulz pri
oživljanju starega mestnega jedra.

Grajski kompleks v Negovi predstavlja eno naj-
bolj celovitih grajskih zasnov pri nas. Sestavljajo ga
stari grad, novi grad, grajska pristava ter zunanje
obzidje z obrambnimi stolpi. Na takratnem kultur-
nem ministrstvu so se odločili v prvi fazi obnoviti
novi grad, grajsko pristavo in del obzidja z dvema
obrambnima stolpoma. Novi grad je pred drugo
svetovno vojno deloma pogorel, zato so ga pred
grozečim vojnim spopadom, znižanega za eno etažo
in brez južnega stolpa, le provizorično pokrili z
novo položno opečno streho in tak je pričakal novo
tisočletje. Osnovna strokovna dilema se je pojavljala
ob vprašanju rekonstrukcije objekta v predvojnih
gabaritih. Ker pa je bilo na voljo veliko podatkov o
podobi pred požarom, sam okrnjeni ostanek stavbe
pa je razvrednotil razmerja mas celotnega grajskega
kompleksa, smo se odločili novi grad obnoviti v
prvotnih gabaritih. Taka rekonstrukcija celotne eta-
že namreč v okviru celotne grajske zasnove pomeni
restavratorski poseg, ki zagotavlja dolgoročno
ohranitev izjemne grajske zasnove. V novem gradu
so bili urejeni novi kongresni, reprezentančni in
gostinski prostori, v pristavi pa prostori za pred-
stavitve lokalnega zeliščarstva in kulinarike. Med-
tem ko je pristava pred kratkim pod okriljem občine
Gornja Radgona ponovno uspešno zaživela, pa novi
grad še čaka ustreznega najemnika z rednim pro-
gramom. Občasno ga uporablja občina za slavnost-
ne prireditve in literarne dogodke.

Grad Borl in dvorec Dornava na Ptujskem polju
sodita v kategorijo tistih, za katere smo pripravili
projektno dokumentacijo, do realizacije projektov
pa zaradi pomanjkanja denarja še ni prišlo. Za Borl,
ki je v preteklih desetletjih, do izgradnje nove ceste
proti Zagrebu, ki ga je pustila ob strani, že uspešno
živel kot grajski hotel, je ministrstvo tudi za bo-
dočnost predvidelo enako namembnost, seveda na
ustrezno visoki grajski ravni. Dornava je v povojnih
desetletjih preživljala usodo številnih slovenskih de-
gradiranih gradov – bila je zavetišče za duševno pri-
zadete otroke. V bodoče je v dvorcu predvidena
ureditev multikulturnega centra s koncertno dvora-
no, prostori za glasbene, likovne in literarne delav-
nice, knjižnico, razstavišči, restavracijo in spremlje-
valnimi prostori. Prva priložnost za prenovu v
okviru Evropske prestolnice kulture je bila zamu-
jena, čakamo naslednjo.

Grad Strmol pod obronki Krvavca je bil priča
tragični usodi zakoncev Hribar med drugo svetovno
vojno, kar je v svojem romanu literarno obdelal tudi
Drago Jančar. Zakonca Hribar sta grad po načrtih
arhitekta Osolina pred drugo svetovno vojno teme-
ljito prenovila, saj je bil pred tem v slabem stanju.

Ker je vojno v nasprotju z njegovim lastnikom z
opremo vred srečno preživel, so ga v povojnih de-
setletjih uporabljali kot državni protokolarni objekt.
Prenova, ki smo jo zaključili v letošnjem letu, je
obsegala statično sanacijo, utrjevanje lesenih stro-
pov, restavriranje in delno zamenjavo stavbnega po-
hištva ter obnovo vseh instalacij. Z ureditvijo do-
datnih kopalnic v pomožnih prostorih smo izboljšali
standard nastanitvenega dela, zato bo grad služil
tudi kot hotel visoke kategorije. Hkrati sta bili ob-
novljeni tudi obe grajski pristavi, ena v manjši kong-
resni, druga pa v gostinski objekt. Lovska brunar-
ica je bila obnovljena za potrebe sezonskih dnevnih
dogodkov. Pod okriljem Protokola RS kot izkušene
državne institucije na tem področju s postavljeno
infrastrukturo na bližnjem Brdu bo grad gotovo
kmalu lepo zaživel.

Grad Rajhenburg pri Krškem je lep dokaz, kako
pomembna sta pri prenovi kulturnih spomenikov
vztrajnost in delo na dolgi rok. Občinski zanesenjaki
so nam pred sedmimi leti naročili pripravo
dokumentacije za prenovu gradu, čeprav so bili
zneski za izvedbo obnove za manjšo občino astro-
nomske. Ker pa smo skupaj verjeli, da se bodo vre-
mena za enega starejših gradov v Sloveniji vendarle
zjasnila, smo pripravili projekte in pridobili grad-
beno dovoljenje ter v preteklem letu dočakali prime-
ren razpis za obnovo kulturnih spomenikov v občin-
ski lasti. V letu dni smo grad uspešno prenovili in iz
mračnega objekta zaporov, koncentracijskega zbir-
nega centra za izgon Slovencev in muzeja izgnancev
je zasijal grad z izjemnima romansko in gotsko ka-
pelo, arkadnim dvoriščem ter kopico novih odkritij
iz vseh stavbnih faz, ki smo jih v največji možni meri
tudi prezentirali. S prepletom funkcij, kot so več-
namenske dvorane, razstavišča, vinske kleti, muzej-
ski prostori, gostinstvo in muzejska trgovina, bo
namenjen širokemu spektru obiskovalcev. Poseben
pečat daje gradu izjemna lega nad dolino Save, kjer
pravkar nastaja novo jezero nad elektrarno. S pred-
videnim čolnarjenjem na njem in lepo razgledno
teraso ob gradu nastaja nova turistična destinacija,
podobna Blejskemu gradu, ki bo ob zagnanih do-
mačih muzejskih, kulturnih in turističnih delavcih
kmalu v polnosti zaživela, saj so si številni zvedavi
obiskovalci grad ogledovali že med prenovu.

Priprava projektne dokumentacije za gradova
Škrljevo pri Sentrupertu in Predjama pri Postojni je
zastala po končanih izdelavah arhitekturnih posnet-
kov in prvih raziskavah. Grad Škrljevo je zasebnik
odkupil od takratne občine Trebnje, da bi ga
preuredil v luksuzni hotel, kasneje pa je od namere
odstopil. V Predjami smo s takratno upravo Po-
stojnske jame, kamor sodi tudi grad, snovali utrditev
gradu in posodobitev muzejske predstavitve z nave-
zavo na spremljevalne aktivnosti v grajski konjušnici
in sami vasi. S spremembo lastništva koncesije in s
tem uprave so zamislili do nadaljnjega zamrle.

Grad v Črnomlju stoji v središču mesta, v njem pa domuje občinska uprava. Sredi preteklega desetletja so bili izdelani projekti za prenovo prvega in drugega nadstropja, ki pa še niso bili realizirani. V letošnjem letu smo pripravili projekte za prenovo kleti, pritličja in notranjega atrija za potrebe gostinstva. Občina je na mednarodnem razpisu že pridobila del sredstev za prvo fazo izvedbe, v kateri bo prenovljen atrij z obodnimi hodniki, objekt pa bo deloma tudi energetsko saniran.

Trenutno izdelujemo projektni dokumentaciji za obnovo gradu Trebnje in dvorca Lisičje pri Škofljici. Trebanjski grad je od občine odkupil zasebnik, da bi ga prenovil v hotelsko-kongresni center. Grad je v zelo slabem stanju, tako da bo osnovno krpanje strehe in začasno povezovanje treba izvesti še letos. Sicer pa zgled gradu Rajhenburg kaže, da ne gre obupati, temveč je treba pripraviti dokumentacijo in počakati na pravi trenutek.

Dvorec Lisičje je v precej boljšem stanju. Manjši posegi na dvorišču in arkadah so bili že izvedeni, za celovito prenovo in pridobivanje sredstev pa je seveda treba izdelati celotno dokumentacijo in pridobiti gradbeno dovoljenje. Objekt bo predvidoma namenjen reprezentančnim in razstavnim prostorom občine ter gostinstvu.

Dvorec Visoko v Poljanski dolini je eden tistih, ki niso imeli sreče z dokončanjem prenove. Že v začetku osemdesetih let preteklega stoletja so bili izdelani projekti za prenovo dvorca in pripadajočega hleva v gostinsko-turistične namene. Izvedena je bila tudi prva faza »vizualizacije«, obnova fasad in streh ter delna statična sanacija. Od tedaj pa kompleks že tri desetletja sameva. Da bi »Trnuljčico« vsaj delno obudili iz sna in jo povrnili v zavest ljudi ter na ta način morda le našli pravega dolgoročnega investitorja, so nas na občini Gorenja vas – Poljane zaprosili za pripravo mini projekta za ureditev vhodne veže in dveh pritličnih prostorov. Pred kratkim je bil vhodni del objekta obnovljen in odprt z razstavo o življenju dr. Ivana Tavčarja. Morda bo obujeno zanimanje za dvorec vendarle privabilo pravega, sposobnega investitorja, ki bo oživil celoten objekt. Dokler pa investitorja in tako tudi vsebine ni, je priprava projektne dokumentacije nesmiselna.

Osnovni gradbeno-tehnični ukrepi pri prenovi gradov

Tehnični ukrepi za prenovo gradov, dvorcev in graščin

Ko govorimo o ohranjanju kulturne identitete določenega prostora, krajine ali samega gradu, so poleg številnih drugih vprašanj, obravnavanih v tem prispevku, zelo pomembna tudi tehnična vprašanja. Nič ne pomagata visoka zavest posameznikov in splošna pripravljenost za ohranjanje dediščine naro-

da ali celo več narodov, živečih na tipičnem skupnem prostoru, ne pomaga niti ustrezna finančna podpora, vključno z evropskimi viri financiranja, če nimamo ali ne poznamo primernih tehničnih rešitev in ukrepov, ki bodo naš grad ohranili in usposobili tako, da bo primeren za uporabo tako danes kot v prihodnjih desetletjih. Le redke gradove in samo izjemne kulturne spomenike bomo lahko z javnimi sredstvi vzdrževali izključno kot muzejske eksponate, vse druge stavbe naše dediščine pa potrebujejo ustrezno sodobno funkcijo, ki bo tudi ekonomsko upravičevala njihovo vzdrževanje in ohranjanje. Nekaj najpogostejših in najbolj značilnih tehničnih ukrepov navajamo v tem prispevku.

Konstruktivska sanacija historičnih objektov

Zdrava nosilna konstrukcija je osnova vseh nadaljnjih posegov za obnovo in oživitev objekta. Ker pa nanjo pri naših gradovih naletimo le izjemoma, so potrebne ojačitve in sanacijski ukrepi. Bistveni sestavni deli nosilne konstrukcije historičnih objektov so temelji, nosilno zidovje, medetažne konstrukcije in ostrešja.

1. Sanacija temeljev

Temelji historičnih objektov so pri naših gradovih običajno kamniti, včasih je grad grajen tudi neposredno na živi skali brez temeljev. Temeljenje je bilo največkrat plitvo, saj tehnika ročnega izkopa s preprostimi orodjem ni omogočala temeljenja na globine, ki zagotavlja trajno stabilnost, kot ga poznamo danes. Zato je pogosto prihajalo do posedanja posameznih delov stavb, zlasti na manj homogenih temeljnih tleh in tam, kjer je tla dodatno spirala še meteorna voda. Sanacija temeljev zato običajno vključuje tri ukrepe:

- utrditev obstoječega temelja z injektiranjem dodatnega veziva s hidrofobnim dodatkom
- poglobitev temeljenja na ustrezno globino s podbetoniranjem
- odpravo vpliva meteorne vode z drenažnim odvodnjavanjem in kontroliranim odvajanjem meteorne vode.

2. Sanacija vertikalnih konstrukcij

Nosilne stene so največkrat grajene iz kamna, polne opeke ali lesa, pogosta pa je tudi kombinacija vseh treh materialov, kar kaže na posamezne razvojne faze stavbe skozi čas. Utrjevanje **kamnitih in opečnih zidov** izvajamo z injektiranjem. Medtem ko je vezivo za injektiranje temeljev izdelano na osnovi portlandskega cementa, so veziva za injektiranje nadzemnih zidov gradu siromašnejša in so sestavljena iz mešanice apna, pucolanov in belega cementa, tako da se približajo kemijski sestavi in

nosilnosti originalnih apnenih veziv. Če so zidovi lokalno močnejše poškodovani, uporabimo tudi metodo prezidave. Pri tem uporabimo osnovnemu kar najbolj podobno gradivo (naravni kamen, polno opeko, apneno malto).

Poškodovane ali nagnite **lesene tramove** nadomestimo z novimi iz enakega materiala in enakih dimenzij. Če gre za manjše lokalne poškodbe ali če je posamezen kos zaradi zapletenosti sestave konstrukcije težko zamenjati, element potešemo do zdrave lesne osnove in ga utrdimo s kemijskimi preparati na osnovi epoksidnih smol, ki les zaščitijo in mu povečajo nosilnost.

3. Sanacija horizontalnih medetažnih konstrukcij

V gradovih pri nas prevladujeta dva tipa stropov: **obokani stropovi** iz kamna, od 16. stoletja dalje tudi iz opeke, najpogosteje pa so nosilne stropne konstrukcije lesene. Oboki prevladujejo v kletih in pritličjih, kjer so bile običajno shrambe, kašče in drugi pomožni prostori, v katerih so bile hranjene življenjsko pomembne reči, predvsem žito, ki ni smelo pogoreti. Obokani stropovi so zaradi same tlačne konstrukcijske zasnove navadno zelo čvrsti in dobro ohranjeni. Ogrožati jih prične predvsem nenakomerno posedanje objektov ali izrazito zamažanje, ko strehe stavbe niso več vzdrževane. Oboke utrdimo tako, da jih s spodnje strani najprej podpremo ter z njih odstranimo peščena nasutja in razpadlo stično malto, ki jo nadomestimo z novim zdravim vezivom, morebitne razpoke pa injeciramo

z vezivom, prilagojenim osnovni apneni malti. Če prihaja do razpok na ležiščih oboka na zidovih, ta stik dodatno učvrstimo z jeklenimi vezmi, zalepljenimi v epoksidnem lepilu. Medprostore nad oboki nato zapolnimo z lahkim nasutjem, npr. z glinoporom.

Povsod drugod naletimo na **lesene stropove**. Ti so bili v starejših obdobjih vidni in tesani, v renesansi pa so se pogosto razvili v prave rezbarske mojstrovine z bogatimi profilacijami in poslikavami. V baroku so pričeli stropove ometavati preko desk in trstike ter jih dekorirati s štukaturami ali poslikavami. Po odloku Marije Terezije o protipožarni zaščiti lesenih stavb so na celotnem območju monarhije prevladali ometani leseni stropovi. Glavni sovražnik lesenih stropov je voda, katere posledica so gnitje lesa, črvojedost in lesna goba. Če pa so stavbe dobro vzdrževane in redno prezračevane, lahko leseni stropovi zdržijo v odličnem stanju dolga stoletja, ne da bi izgubili na svoji nosilnosti. Zato je splošno prepričanje, da je treba ob prenovi lesene stropove kar po vrsti nadomeščati z betonskimi ploščami, povsem napačno. Celo narobe, po breginjskem potresu in kasnejših potresih v Posočju se je izkazalo, da so prihodnje potrese mnogo bolje prenesle stavbe s saniranimi lesenimi stropovi kot tiste, v katere so naknadno vgrajevali AB plošče brez ustreznih vertikalnih povezav v zidove.

Lesene stropove utrjujemo na veliko načinov. Najprej odstranimo finalne tlake in peščena nasutja. Če odkrijemo posamezne nagnite ali poškodovane tramove, jih obtešemo do zdrave osnove in utrdimo

Prešibko leseno stropno konstrukcijo lahko ojačamo z dodatno plohasto obojestransko ojačitvijo.

s kemičnimi sredstvi. Če so poškodbe prehode, celoten tram zamenjamo z novim, ustrezno dimenzioniranim in posušenim. Posebno pozornost moramo posvetiti ležiščem tramov na zidovih, kjer zaradi kondenznega učinka največkrat prihaja do gnitja. Če je strop nosilnostno poddimenzioniran, dodamo vmesne tramove, pri vidnih renesančnih stropovih pa včasih uporabimo metodo sovprežne ojačitve z zgornje strani z jeklenimi ali armiranobetonskimi gredicami. Nato strop protipotresno zavetrujemo z jeklenimi diagonalami v coni peščenega nasutja ali z diagonalno položenimi dvostranskimi deskami, žebļjanimi na osnovno leseno konstrukcijo.

4. Sanacija ostrešja

Za lesena ostrešja, ki so praktično edini tip nosilne konstrukcije strehe naših gradov, veljajo podobni kriteriji kot za lesene stene in medetažne konstrukcije. Če je bila konstrukcija izvedena tesarско pravilno, streha pa redno vzdrževana, da ni prihajalo do zamakanja, so ostrešja skorajda večna. Stari mojstri so sekali v pravem letnem času in ob pravih lunah, les so pred vgradnjo ustrezno posušili na suhem in vetrovnem kraju, pa tudi sama tehnika obdelave s tesanjem, ki ne poškoduje lesa v smeri letnic, da te ostanejo zaprte, je prispevala k trajnosti lesenih ostrešij. Zaradi vseh teh razlogov so stara ostrešja kvalitetnejša in trajnejša od sodobnih. Zato se včasih odločimo, da kak del starega ostrešja vključimo tudi v ogledni itinerar gradu. Tak primer je tesano ostrešje okroglega stolpa gradu Rajhenburg. Zaradi navedenih razlogov je **ohranitev starega ostrešja** ne le kulturnovarstveni, ampak tudi ekonomski in trajnostni imperativ. Če pa zaradi zamočenosti, poddimenzioniranosti ali funkcionalnih zahtev po izrabi podstrešja v nobenem primeru ni mogoča, je smiselno ohraniti vsaj zdrave dele tramovja ter jih uporabiti pri drugih obnovitvenih posegih na objektu ali pri oblikovanju interierjev, nikakor pa jih ne kaže zavreči. Praksa kaže, da je obnova smiselna, če je ohranjenih vsaj 60 odstotkov elementov, medtem ko je menjava strešnih letov običajno nujna. Utrjevanje nagnitih obtesanih delov s **kemijskimi preparati** je pri ostrešjih bolj izjema kot pravilo in ga uporabimo le tam, kjer posameznega elementa zaradi zapletene konstrukcijske sestave ni mogoče zamenjati brez večje škode za celotno ostrešje. Včasih je ohranitev nujna tudi zaradi poslikanosti konstrukcije ali drugih kvalitet, ki bi jih vidni novi spojni elementi okrnili, zato uporabimo tudi utrjevanje z uvrtnimi lepljenimi karbonskimi sidri v lesne zveze, ki ne kondenzirajo in ne korodirajo kot jeklo, obenem pa bistveno utrdijo lesni spoj. Večinoma pa pri obnovi ostrešja uporabljamo metodo **zamenjave posameznih členov**.

Sanacija vlage

Vlaga v kletih in pritličjih gradov je tisti moteči element, ki marsikaterega investitorja odvrča od tega, da bi se lotil prenove. Pogosto prepričanje, da vlage ni mogoče odpraviti ali da je njeno odpravljanje povezano z astronomskimi stroški, je prizadevanjem za ohranjanje stavbne dediščine v preteklosti povzročilo veliko škode, ta miselnost pa še danes ni povsem presežena. V praksi pa je tako, da v paleti številnih ukrepov, ki jih danes poznamo in jih tudi uspešno uporabljamo, že najosnovnejši prinesejo veliko izboljšanje stanja, le redkokdaj pa je treba poseči prav po vseh. Predvsem pa moramo presoditi, kdaj je popolna izsušitev določenih prostorov res nujna, kdaj pa je ohranitev določene stopnje vlage v posameznem delu celo dobrodošla za uporabo in bivanje ter kakšno funkcijo kaže nameniti posameznim prostorom, zlasti v kletih in pritličjih, da si z določeno stopnjo vlage ne bomo preveč belili las. Včasih popolna izsušitev kljub številnim ukrepom iz objektivnih razlogov pač ni mogoča. Prvi in velikokrat edini ukrep je **odprava vira navlaževanja** zidov. Ureditev manjkajočih ali poškodovanih žlebov, izvedba peskolovov in meteorne kanalizacije s kontroliranim odvajanjem od gradu, obnova poškodovanih kanalizacijskih ali vodovodnih napeljav v neposredni bližini stavbe in ustreznega tlakovanja z odvajanjem okoliških padavinskih ali zalednih voda stran od objekta so ukrepi, ki v stroškovnem smislu pomenijo malenkost pri vrednosti celotne obnove, rešijo pa tudi do 90 odstotkov problemov z vlago. Šele naslednji ukrep je **izvedba drenaže** ob temeljih objekta, sledita pa izvedba **hidrofobnega injektiranja** temeljev in penetriranje **silikonske bariere** za preprečitev dviga kapilarne vlage po zidovih. Vendar pa te ukrepe izvajamo zelo selektivno in tam, kjer predhodni ukrepi ne bi zadostovali. Kot zelo učinkovit, a ne predrag ukrep se je izkazala uporaba »sušilnih« ali »sanacijskih« ometov, ki vlagi omogočajo prehod iz zidu, hkrati pa ne puščajo vidnih sledov soli in plesni na površini zidu, saj jih akumulirajo v svojih porah. Dodatni, vendar redkeje uporabljeni in dražji ukrepi so še izvedba **»prezračevalnega podzidka – cokla«** iz kamnitih ali drugih plošč, uporaba **elektroosmoze** ali **ogrevanje prizemnega dela zidov** s centralnim stenskim ali električnim ogrevanjem. Pri odpravi vlage v zidovih torej velja še enkrat poudariti, da je selektivna izbira pravih ukrepov in njihovo razumno doziranje ključ do uspešne in ekonomične rešitve.

Obnova obodnega plašča in energetska sanacija gradu

K obodnemu plašču gradu, ki ga tudi najbolj izrazito zaznavamo v prostoru in simbolno predstavlja vizualno podobo kulturnega spomenika,

sodijo fasade, streha in stavbno pohištvo na fasadah. Zato je pravi izbor materialov in tehnik pri obnovi teh elementov stavbe ključnega pomena za uspešnost celotne prenove. Naj bo grad po obnovi še tako funkcionalen, bo svojo vrednost in kulturni značaj izgubil, če bomo uporabili napačno kritino, izbrali napačno strukturo ali barvo fasadnih ometov, oblikovali neprimeren balkon ali zgrešili obliko, členitev ali material oken in vrat.

Pri oblikovanju grajskih fasad v slovenskem prostoru so stari mojstri največkrat uporabili kamen, apnen omet ali les.

Ometane fasade so na naših gradovih najpogostejše, saj je bil omet že v preteklosti najučinkovitejša zaščita stavbe, hkrati pa je njegovo odpadanje tudi prvi znanilec slabega vzdrževanja objekta. Čeprav bi ji nekateri investitorji radi dali prednost, pride obnova fasade na vrsto proti koncu obnove stavbe. Čeprav je ohranjanje originalne substance eden od osnovnih postulatov konservatorstva, pa je treba pri obnovi fasad ohraniti pravo mero. Če je poškodovanih več kot 70 odstotkov površine, se

Obnova fasad na slovenskih gradovih je največkrat kombinacija ometanih in kamnitih delov s stavbnim pohištvom. K energetski učinkovitosti lahko veliko prispeva tudi zasteklitev arkad, seveda pa mora biti zaradi podobe gradu kar najbolj diskretna.

odločimo za odstranitev celote, ki jo nadomestimo z novimi ometi, sicer pa uporabimo restavratorsko metodo apnenega utrjevanja z injeciranjem in apnenim obrobljanjem. Za nove omete največkrat izberemo industrijsko pripravljene mešanice apnenih malt, t. i. »restavratorske« omete, ki jih za stare stavbe ponujajo nekateri proizvajalci in so tudi laboratorijsko preizkušene ter imajo ustrezne ateste. Starih mojstrov, ki so znali pripraviti malto iz uležanega, staranega apna, skorajda ni več, z na hitro priučeni »mojstri« z vseh koncev sveta pa je bilo preveč slabih izkušenj, da bi kazalo končno podobo gradu zaupati njihovim zmesem. Je že s tem, da jih naučimo ometavanja »po zidu« brez pretiranega ravnanja in doseganja primerne strukture ometa, zadosti dela.

Kar zadeva toplotno izoliranje ometanih zidov, je potrebna presoja od primera do primera. Fasade, ki imajo veliko stavbnih členov, je skoraj nemogoče toplotno izolirati, razen z nekaj centimetri toplotnoizolacijskega ometa, s katerim lahko dosegamo tudi ustrezno neravnost ometov. Za beljenje oziroma barvanje uporabljamo apnene barve, včasih tudi barve na silikatni ali silikonski osnovi, ki zagotavljajo boljše pokrivanje. Pri izboru barvnih tonov sledimo sondam prvotnega stanja, če pa te niso več dosegljive, izberemo pastelne tone v barvi naravnih pigmentov iz lokalnega okolja.

Kamnite fasade so pogoste predvsem pri gospodarskih poslopih ob gradovih, največkrat v kombinaciji z lesenimi elementi. Pojavljajo se tudi na obrambnih zidovih, dostopnih mostovžih preko grajskih obrambnih jarkov in opornih zidovih okrog gradov. Redkeje se pojavljajo na samih gradovih, razen tam, kjer so nam jih zapustile romantične prezentacije iz 19. ali zgodnjega 20. stoletja. Sicer pa je »slačenje« kamnitih grajskih zidov, razen ko gre za romansko obdelane pravilne klesance z apnenim stičenjem, že presežena modna muha konservatorjev. Poškodovane dele vidnih kamnitih zidov obnavljamo s prezidavami na huje poškodovanih mestih, pri tem pa smo pozorni na izbor, velikost in obdelavo kamna, ki naj ne odstopa od originalnega. Predvsem pa je pomembno, da odstranimo vse razpadlo vezivo in ga nadomestimo z novim na apneni osnovi. Izvedba toplotne izolacije pri kamnitih fasadah na zunanji strani ni možna.

Les je kot osnovno gradivo našega prostora uporabljen predvsem pri obrambnih mostovžih, zaporah napuščev, zunanjih stopniščih ..., sicer pa prevladuje v notranjosti gradov. Redkeje se pojavlja tudi na grajskih fasadah, bodisi v obliki brun, ki so hkrati konstrukcijski element, bodisi kot deskasta obloga, pa še to na notranjih fasadah, ki niso bile izpostavljene napadalcem. Medtem ko je pri brunasti konstrukciji menjava elementov težavnejša in raje uporabljamo utrjevanje, pa so deske zaradi svoje manjše debeline in večje izpostavljenosti bolj poško-

dovane, zato jih pogosto menjamo z novimi. Pri tem seveda pazimo, da je material ustrezno sušen, deske pa primernih širin, pri čemer morajo imeti enake detajle zaključkov kot originalne. Pred montažo jih še pokračimo in premažemo z naravnimi olji za les, da jim povečamo trajnost in da dobijo svilnat lesk. Nikakor pa lesa ne mažemo z lazurnimi premazi, ki zapro pore in povzročajo notranje trohnenje lesa. Les se bo najbolje zaščitil sam, sonce in dež mu bosta postopoma dala srebrno sivkasto barvo in s tem naravno zaščito. Medtem ko izvedba toplotne izolacije pri brunastih konstrukcijah ni možna, pa so deskaste konstrukcije zelo primerne za toplotno izoliranje na notranji strani. Pri tem uporabimo folijo za rezervno kritino na stiku z lesom, mineralno volno kot izolator in parno zaporo na notranji strani izolacije.

Strešna kritina naših gradov je bila do novega veka omejena na skodle in škrlj, redkeje se je pojavila še slama. Vse tri je že kmalu, v 16. in 17. stoletju, pričel nadomeščati opečni bobrovec, ki je danes prevladujoča kritina slovenskih gradov. Kjer gre za kvalitetne spomenike v ohranjenem ambientu, je smiselno uporabiti skodle ali škrlj, sicer pa kot novo kritino uporabimo bobrovec.

Metode mešanja starih in novih strešnikov v t. i. »staromestno mešanico«, ki je uveljavljena v sosednjih nemških deželah, ob celovitih prenovah zaradi številnih različnih formatov in kvalitet bobrovca v različnih obdobjih ne uporabljamo, čeprav bi bil njen rezultat najbolj ustrezen. Predvsem pa nam ne uspe prepričati krovcev, da bi za tako izvedbo dali garancijo, ki jo zahteva vsak investitor. Posledica takih razmer so precej »sterilne« podobe streh naših gradov v prvih letih po prenovi.

Pomemben element oblikovanja grajske podobe so tudi **balkoni**, »**ganki**«, ki pogosto prevladujejo na dvoriščnih fasadah in ob obrambnih obzidjih, ter seveda zunanje **stavnno pohištvo**. Konstrukcije balkonov so bile seveda lesene, ograje pa variirajo od polno deskastih in grobo tesanih do dekorativno izrezljanih. Ograjni elementi so vedno nameščeni vertikalno in pokrivajo nosilno konstrukcijo, zgoraj pa so zaključeni s horizontalno desko. Pogoste so tudi police za cvetje. Kjer imamo ohranjene originalne deske ograj, motiv ponovimo, sicer pa smo pri dekorativnosti raje nekoliko zadržani. Za obdelave lesa obrambnih mostovžev velja enako kot za lesene fasade – nobenih umetnih kemijskih preparatov. Stavnno pohištvo je bilo v preteklosti seveda leseno, običajno iz smrekovine, na premožnejših objektih iz macesnovega lesa, le redko iz orehovine (npr. Strmol) ali hrastovine. Tega se držimo tudi ob prenovi. Pri profilacijah oken ter horizontalni in vertikalni delitvi sledimo originalnim vzorcem, dodamo pa ozko termopansko zasteklitev, ki izboljša toplotno izolativnost. Oknom in vratom dodamo tesnila. Če je mogoče, uporabimo originalno okovje,

ki ga restavriramo. Če tako tesnjenje ne zadostuje, ga dopolnimo s sodobnim okovjem, ki pa je skrito v notranjosti kril in okvirov. Pri vgradnji oken pazimo, posebej če jih vgrajujemo v kamnite okvire, da je okno ustrezno večje od svetle odprtine v kamnu, tako da z zunanje strani vidimo le lesove krila, lesen okvir pa je skrit za kamnitim. Enako velja tudi za vhodna vrata na kamnitih portalih. Če prostor, v katerega vstopamo, ne bo ogrevan, se odrečemo lesenemu vratnemu okviru in uporabimo stara nasadila, ki so še ohranjena v kamnitim okviru.

Posebno pozornost posvetimo **restavriranju kamnitih členov** na fasadah. Na Gorenjskem (npr. Radovljica, Bled ali Drnča) so ti velikokrat izdelani iz zelenega peščenjaka, tufa, ki je krhek in krušljiv, zato ga vremenski vplivi močno načenjajo – je pa zelo primeren za restavriranje z maso, v katero je vmešan drobir tega peščenjaka. Vse **kovane elemente**, kot so vrata, kovane okenske mreže ali sidra starih vezi, skrbno obrusimo, da odstranimo korozijo, in zaščitimo z oljno barvo v niansi antracita.

Sodobno uporabo gradu ali dvorca si seveda težko predstavljamo brez ustreznih instalacij v objektu, saj le primerno udobje zagotavlja nadaljnje vzdrževanje in uporabo. Vse te napeljave pa izvedemo tako, da so kar najmanj moteče za videz in vtis historičnega objekta. Vertikalne napeljave skušamo vgraditi v opuščene dimnike. Česar ne moremo skriti, raje dovolj diskretno poudarimo, da je jasno razvidno, kaj so sodobni dodatki interierja. Zato naj bosta izbor in pozicioniranje svetil taka, da poudarjata kvalitete notranjosti, jih pa ne preglasita. Nameščanju svetil na obokane ali bogato rezljane lesene stropove se izogibamo, raje jih osvetljujemo posredno, da poudarimo njihovo kvaliteto. Mnogo bolje se obnesejo stenske, talne in še posebej sodobne stoječe premične luči, s katerimi lahko spreminjamo ambientalno svetlobo. Stranišča in kopalnice so vedno tema zase. Ker gre za povsem nov element gradu, ga temu primerno sodobno tudi oblikujemo in se izogibamo historiziranju. Sisteme ogrevanja prav tako prilagajamo posameznemu gradu. Če so v gradu ohranjena odprta kurišča ali lončene peči, skušamo ohraniti njihovo funkcionalnost z obnovo dimnikov. Pri restavriranju lončnih peči včasih vanje napeljemo razvod ogrevalne tople vode (npr. Snežnik), da tudi v primeru, ko peči ne kurimo klasično z drvmi, dobimo vtis ogrevalnega telesa. Sila nenavadno bi sicer bilo, če bi bil grad ogret, ko pa bi potipali peč, bi bila ta hladna. Kadar je zaradi konstrukcijske sanacije ali dotrajnosti podov potrebna njihova odstranitev, restavriranje ali nadomestitev z novimi tlaki, uporabimo talno gretje, da se izognemo vizualno motečim radiatorjem. Če je možna ohranitev originalnih tlakov, za ogrevanje uporabimo radiatorje ali še raje konvektorje, ki se poleg talnega gretja dobro kombinirajo s toplotnimi črpalkami. Te postajajo vse

Med sodobne nove elemente gradu sodijo tudi svetila. Čeprav svoje oblikovne sodobnosti nikakor ne skrivajo, pa morajo z umeščanjem v objekt, velikostjo in formo odigrati skupno zgodbo z originalnimi arhitekturnimi elementi.

Če bomo znali izkoristiti znanje, pozitivno družbeno klimo in še vedno dostopne finančne vire, se slovenskim gradovom kljub pogosto temni preteklosti riše svetla prihodnost.

bolj aktualne tudi pri ogrevanju historičnih objektov. Pri tem smo posebej pozorni, kam nameščamo zunanje enote toplotnih črpalk sistema zrak – voda. Sončnih kolektorjev in fotovoltaičnih enot na strehe gradov ne nameščamo, če pa je v bližini brežina z ustreznim naklonom in orientacijo, ki vizualno ne moti pogledov na objekt, jo izkoristimo za namestitve sodobnih tehničnih naprav.

Za spodbuden zaključek

Če se ozremo na obdobje obnove slovenskih gradov v letih po slovenski osamosvojitvi, si moramo priznati, da je bil narejen velik korak k njihovi ohranitvi in oživitvi. Res je sicer, da zaradi razmer, omenjenih na začetku tega prispevka, na tem področju precej zaostajamo za večino sosednjih držav, a se jim vztrajno približujemo. Že v tem prispevku navedeni gradovi predstavljajo korak k oživljanju grajske arhitekture pri nas, pa gre le za tiste, pri katerih sem aktivno sodeloval, narejenega pa je bilo seveda še veliko več. Omeniti je treba zlasti še v zadnjih dveh desetletjih uspešno izvedene obsežnejše prenove gradov in dvorcev Celje – Knežji дворец, Drnča pri Begunjah, Grad na Gorickem, Hompoš, Khislštajn v Kranju, Oplotnica, Ormož, Rakičan, Ravne na Koroškem, Sevnica, Strmol v Rogatcu, Šenek pri Polzeli, Tuštanj, Višnja Gora in Vransko. Res je seveda, da bi bilo mogoče vsako prenovo izpeljati bolje in da se iz vsake nekaj naučimo za naslednjo. Predvsem bi morali narediti korak naprej pri iskanju in usposabljanju bodočih uporabnikov ter jim olajšati pogoje za najem in uporabo gradov. »Ekonomske« najemnine za državne gradove so popolna utopija in jih noben zasebni najemnik ne more prenesti. Cilj države bi moral biti, da obnovljen grad odda najemniku z ustreznim programom in pod strogo nadzorovanimi pogoji za simbolično najemnino, njegova naloga pa bi morala biti promocija gradu, predstavljanje kulturnega spomenika najširši javnosti, primerna uporaba in pokrivanje sprotne stroškov. Gradove, ki sami pokrivajo sprotne stroške vzdrževanja in morda prinesejo še kaj dobička, lahko v Sloveniji preštejemo na prste ene roke, vsi drugi pa tudi po prenovi ostajajo na plečih davkoplačevalcev, pa naj bodo v lasti države ali občine. In če bi ta problem rešili z najemom za 1 € letno, bi bil to velik uspeh za ministra, pristojnega za kulturno dediščino – pri čemer je treba poudariti, da stroški obnove gradu v primerjavi s stroški investicij v tej državi, tudi v kulturi, sploh niso tako visoki. Z denarjem, ki ga je pogoltnila prenova in povečava Ljubljanske opere, bi prenovili kakih petnajst gradov Rajhenburg, pa ima ta večjo površino kot opera. Res pa je, da mora biti projekt kvalitetno pripravljen, izvedba pa resno nadzorovana, da se ne vsuje plaz aneksov ...

Kar nekaj slovenskih gradov še čaka na obnovo, pa tudi Evropa za zdaj še razpisuje strukturna sredstva za njihovo prenovo. Dolga desetletja ni bilo tako ugodnih razmer za slovenske gradove in morda jih dolga desetletja ne bo več. Zato pa izkoristimo trenutek, ki ga živimo, in ne tarnajmo, kako nam je hudo. Raje zavijajmo rokave in še katerega od teh lepih gradov ohranimo za naše potomce ... Hvaležni nam bodo. Tuji turisti pa tudi.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Erneuerung der slowenischen Burgen und Schlösser im neuen Jahrtausend

Die slowenischen Burgen wurden im Laufe der Geschichte gebaut, vergrößert, verändert und abgerissen. Das schlimmste Schicksal erfuhren sie im Zweiten Weltkrieg und unmittelbar danach, als sie durch Brandlegung vernichtet, abgerissen oder zumindest ausgeraubt, ihre Besitzer umgebracht oder vertrieben wurden. Nach dem Krieg wurden sie durch die unsachgemäße Verwendung als Zwangswohnorte für die sozial unterprivilegiertesten Bevölkerungsschichten entwertet. Mit vereinzelt Teilrenovierungen begann sich die Situation in den sechziger Jahren zu bessern, zu größeren Totalrenovierungen in »restauratorischen« Sinn, als die Erhaltung von Originalqualitäten und die Vergabe von neuen Inhalten im Vordergrund standen, kam es aber erst nach der Verselbständigung Sloweniens, als sich die Meinung über das kulturelle Erbe in der breiten Öffentlichkeit zu ändern begann. Einige ermunternde Beispiele von ganzheitlich konzipierten und durchgeführten Renovierungen von Schlössern, z. B. Jablje (Habach), Strmol, Snežnik (Schneeberg), Rajhenburg (Reichenburg) und anderen zeigen, dass unter fachlicher Mitarbeit von Konservatoren, Architekten und ähnlichen Fachleuten, bei guter Kenntnis und Anwendung der entsprechenden technischen Maßnahmen sowie geordneter Finanzierung der Renovierung in Kombination von Eigen- und europäischen Mitteln in den folgenden Jahren noch Vieles für Erhalt und Renovierung der slowenischen Burgen getan werden kann.

S U M M A R Y

Renovations of Slovenian castles in the new millennium

Slovenian castles were built, re-built, extended and tore down throughout their history. They faced the hardest times during and immediately after the Second World War, when many were burnt down, destroyed or at least looted, and their owners killed or deported. After the war castles were devalued by being assigned the inappropriate function of compulsory residences for the most underprivileged strata of the population. In the 1960s individual

partial renovations led to the first improvements and the first comprehensive renovation works of »restoration« type with an emphasis on preserving the original qualities and appropriate contents took place only after Slovenia's independence, when there had also been a major shift in the general opinion on cultural heritage. Several encouraging examples of comprehensively designed and implemented renovations of castles, such as Jablje (Habach), Strmol, Snežnik (Schneeberg), Rajhenburg (Reichenburg) and others, show that a great deal can still be achieved for the conservation and restoration of Slovenian castles in the future by combining the professionalism of conservationists, architects and related experts, application of appropriate technical measures as well as regulated renovation financing consisting of domestic and European funds.